

UOT 94(479.24)

XOCALI-GƏDƏBƏY MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ QALA TIPLI ABİDƏLƏRİN ARXEOLoji TƏDQIQI

Sahib Telman oğlu Vəliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

s.valiyev70@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti dövrünə aid yaşayış məskənləri və qala tipli abidələrin arxeoloji tədqiqi məsələləri araşdırılır. Qafqaz Albaniyası dövrünün erkən mərhələlərinə aid olan bu mədəniyyət kompleksi, Azərbaycanın qərb bölgəsində - xüsusilə Gədəbəy, Tobuz, Şəmkir və Daşkəsən ərazilərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində öyrənilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu məskənlərdə müdafiə məqsədli qala tipli tikililər, təsərrüfat sahələri və yaşayış evləri planlı şəkildə inşa olunmuşdur. Keramika nümunələri, metal əşyalar, əmək alətləri və bəzək vastələri həmin dövrün sosial-iqtisadi həyatını və texnoloji inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Müxtəlif relyefli ərazilərdə yerləşən yaşayış yerləri həm strateji, həm də iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olmuş, bölgənin qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri kimi formalaşmasına şərait yaratmışdır. Məqalə həmçinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Qafqazın digər arxeoloji mədəniyyətləri ilə müqayisəli təhlilini də əhatə edir.

Açar sözlər: Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, Gədəbəy, yaşayış məskənləri, tarix, qala tipli abidələr, arxeologiya, Qafqaz Albaniyası, keramika, qədim müdafiə sistemi, maddi mədəniyyət, arxeoloji tədqiqat

Giriş

Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir. Burada ibtidai icma quruluşundan başlayaraq formalaşan arxeoloji mədəniyyətlər sonrakı tarixi mərhələlərdə Azərbaycanın etnik, sosial və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həm də burada tunc və dəmir dövrlərinə aid çoxsaylı arxeoloji abidələr mövcuddur ki, bunlar bölgənin qədim sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının göstəricisidir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti isə e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid olub, tuncdan dəmirə keçid dövrünü əhatə edir və Qafqaz regionunda mühüm rol oynamışdır. [1, s.19]

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adını Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən iki mühüm arxeoloji mərkəzdən-Xocalı və Gədəbəydən almışdır. Bu mədəniyyətin tədqiqi nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, burada yaşayan əhali yüksək sənətkarlıq, metal emalı, keramika istehsalı və memarlıq bacarığına malik olmuşdur. Ərazidə tapılmış qala tipli abidələr, müdafiə istehkamları, yaşayış məskənləri və nekropollar bu mədəniyyətin sosial strukturunun mürəkkəbliyini nümayiş etdirir.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün Qafqazın arxeoloji xəritəsində xüsusi yer tutur. Çünki bu mədəniyyət qonşu Ermənistan, Gürcüstan və Cənubi Dağıstan ərazilərində aşkar edilmiş analoji abidələrlə birbaşa əlaqəlidir. Bu baxımdan, Xocalı-Gədəbəy abidələri regionlararası ticarət, texnologiya transferi və mədəni inteqrasiya haqqında da məlumat verir.

Məqalənin məqsədi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti çərçivəsində formalaşmış yaşayış məskənləri və qala tipli abidələrin arxeoloji tədqiqini sistemləşdirmək, onların sosial-iqtisadi və mədəni mahiyyətini elmi əsaslarla təhlil etməkdir. Məqalədə həm klassik arxeoloji qazıntı materialları, həm də müasir metodlardan əldə olunmuş nəticələr ümumiləşdiriləcək.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin tədqiq tarixi

Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin tədqiqi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. 1890-cı illərdə aparılan ilkin ekspedisiyalar zamanı Qərbi Azərbaycan ərazisində tunc və dəmir dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar ilk dəfə regional mədəniyyət kontekstində qiymətləndirilməmişdir. [2, s.215]

XX əsrin 20–30-cu illərində Azərbaycan arxeologiyasının tanınmış alimləri – İ.A.Cəfərzadə, S.Qaziyev, M.Hüseynov sistemli qazıntılar aparmış və Xocalı nekropolları, yaşayış məskənləri haqqında ilkin məlumatları təqdim etmişlər. Bu tədqiqatlar nəticəsində Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti elmi ədəbiyyata daxil olmuşdur. [3, s.34]

1950–1980-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz və Qarabağ bölgələrində genişmiqyaslı qazıntılar aparmışdır. Bu tədqiqatlar Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin arealını və inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir. Tapıntılar arasında qala tipli abidələr, yaşayış yerləri, nekropollar və maddi-mədəniyyət nümunələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [4, s.21]

Bu dövrdə həmçinin xarici alimlər – B.A. Kuftin, O.D. Lordkipanidze və E. Schmidt – Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətini Qafqaz və Ön Asiya mədəniyyətləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etmişlər. XXI əsrdə müasir texnologiyalar (lazer skanlama, 3D modelləşdirmə, radiokarbon analiz) arxeoloji tədqiqatlara yeni səviyyə gətirmişdir. [5, s.90]

Gədəbəy yaşayış məskəni

Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinə aid yaşayış məskənləri adətən dağətəyi və dağlıq ərazilərdə yerləşir. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, əhali strateji olaraq yüksəklikdə və su mənbələrinə yaxın yerlərdə yaşayış qurub.

Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətini əhatə edən digər rayonlar kimi Gədəbəy yaşayış məskənləri də daha çox dağlıq ərazilərdə yerləşir və müdafiə xüsusiyyəti daşıyır. Burada məskənlərin divarları möhkəmləndirilmiş və bəzən çəpərlərlə əhatə olunmuşdur. Evlərin daxili sahələri bir neçə otaq və anbar tipli məkandan ibarətdir.

Gədəbəy məskənindəki tapıntılar Xocalı məskənindən fərqli olaraq daha çox qırmızı pişmiş keramika, dəmir silahlar və kənd təsərrüfatı alətləri ilə zəngindir. Burada həmçinin məişət həyatını əks etdirən bəzək əşyaları aşkar edilmişdir.

Bu ərazilərdə aparılan qazıntılar göstərir ki, yaşayış məskənləri həm müasir kənd tipli, həm də qismən qala tipli müdafiə xüsusiyyətli olmuşdur. Divar strukturu, suvarma kanalları və içərisində tapılan keramika nümunələri əhəlinin həyat tərzini və texnologiyasını əks etdirir.

Gədəbəy məskəni ən qədim və tədqiq olunmuş abidələrdəndir. Burada aparılan qazıntılar göstərmişdir ki, evlərin planı kvadrat və düzbucaqlı, divarlar isə daş və möhkəmləndirilmiş kərpicdən tikilmişdir. Daxili məkanlarda maddi-mədəniyyət qatları, keramik qablar, metal alətlər və məişət əşyaları da aşkar olunmuşdur. Bunlardan başqa qədim yaşayış düşərgələrindən digər tapıntılar olmuşdur. Məsələn, bunlardan daş baltaların, gil muncuqların, taxta və sümük alətlərin də adını çəkə bilərəm. Qazıntılar həmçinin göstərmişdir ki, Gədəbəy yaşayış düşərgəsindəki əhali kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla da məşğul olmuşdur. O məskənin ətrafında əkin sahələri və heyvan otlaqları izləri tapılmışdır.

Qala tipli abidələr

Gədəbəyin ilk insan yaşayış məskənlərindən olduğunu sübut edən tarixi abidələri də misal kimi göstərə bilərəm.

Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətində qala tipli abidələr həm müdafiə, həm də sosial idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Qalalar adətən yüksəkliyə inşa edilmiş və strateji mövqedə yerləşmişdir.

Arxeoloji tədqiqat və axtarış zamanı əldə olunan maddi sübutlara və məlumatlara görə qədim yaşayış məskəni olan Gədəbəy rayonunun ərazilərindən tapılmış qalaların və qalaçaların çiy daşlardan kərpiclərdən hazırlandığı məlum olmuşdur. Buradakı qalaların hündürlüyü Azərbaycanın digər ərazilərindəki qədim yaşayış düşərgələrindən tapılmış qalalardan və qalaçalardan hündür olmuş olduğu məlum olmuşdur. Həmin qalaların və qalaçaların möhtəşəmliyi və möhkəmləndirilməsi də fərqlənmişdir.

Buradakı qüllələrin də fərqli olması hər zaman diqqəti cəlb etmişdir. Qüllələrin gözətçi funksiyasını yerinə yetirməklə bərabər həm də müşahidə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu yerlərdən tapılmış qalalarda olduğu kimi qalaçaların da möhkəmliyi, tikinti formaları, quruluşu, ucalığı, coğrafi mövqeyə uyğun olması, hər tərəfə diqqət yetirilməsi, mümarlıq üslubu, hər daşının üzərindəki yazılar, yazı nümunələri, işarə tipli yazı nümunələri, oymalar, deşmələr, cilovlamalar və rəsmilər digər yaşayış yerlərindən də fərqlənir. Həmin bu qalaların və qalaçaların içərisindəki qapalı məkanlar, su mənbələri, anbarlar, müdafiə məqsədi üçün hündür divarları və çəpərləri əhalini düşməndən və yadəlçi işğalçılardan qorumağı xəbər verir.

Qalaların memarlığı göstərir ki, Xocalı–Gədəbəy əhalisi həm müharibəyə hazırlıqlı, həm də sosial-iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş cəmiyyət idi.

Gədəbəy rayonunun ərazilərindəki strateji mövqelər ticarət yollarını nəzarət altında saxlayır. Buradakı idarəetmə otaqları bir neçə qatla möhkəmləndirilmiş, əlavə idarəetmə otaqları yaradılmış, hərbi qəragahlar, anbar və su mənbələri, daş çəpərlərdən və təbii relyefdən istifadə edilərək ona uyğunlaşdırılmışdır. Qədim məskənlər yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşməsinə baxmayaraq əhalini qorumaq və ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təminatlarla təmin edildiyi aydın şəkildə görünür.

Burada qala tipli abidələr əhalinin xarici ticarət əlaqələrini təmin edirdi. Qafqaz və Ön Asiya ilə ticarət yolları burada mərkəzləşməsinə də göstərir. Tapıntılar göstərir ki, bu ərazilərə həm Qafqazın daxili, həm də xarici ərazilərindən müxtəlif mal və texnologiyalar gətirilmişdir.

Maddi-mədəniyyət nümunələri

Qədim sivilizasiyalardan bu günə qədər istifadə edilən əsasən gil və digər təbii materialların yüksək tempiratorada bişirilməsi nəticəsində əldə edilən sərt qapalı və açıq qablar, bəzəkli əşyalar, müxtəlif diametrlili və boyca hündür olan qalın və möhkəm, qrafik və geometrik naxışlar, boyaq və rəngli əmək alətlərinin və qabların, dəmirdən hazırlanmış bıçaq, baltalar, kənd təsərrüfatı alətləri və silahlar haqqında da fikirlərə də toxunub tapılmış tapıntıları misal gətirə bilərəm.

Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinə aid tapıntılar mədəniyyətin sənətkarlıq, texnologiya və həyat tərzini əks etdirir. Yaşayış düşərgələrindən tapılmış mis alətlər dekorativ və gündəlik istifadə olunduğunu göstərir. Burada metaldan olan bəzək əşyaları, boyunbağlar, üzük və digər zinət əşyalarını xüsusi vurğulaya bilərəm.

Qədim yaşayış düşərgəsi olan Gədəbəy rayonunun ərazisindən arxeoloji axtarışlar və qazıntılar nəticəsində əldə olunan tapıntılardan daş və metal silahlar, keramik qablar haqqında da istənilən qədər fikir söyləmək olar. Burada onu da vurğulaya bilərəm ki, keramikadan qədim yaşayış düşərgələrində həm gündəlik məişətdə, həm də sənətdə, tikinti, texnologiya və sənaye sahələrində geniş istifadə olunmuşdur.

Metal və keramika istehsalı yüksək səviyyədə olduğunu da aparılmış tədqiqatlardan və arxeoloji qazıntılardan da görə bilirik. Tapılmış bıçaq, balta və digər alətlər əhalinin gündəlik fəaliyyətini asanlaşdırırdı. Keramika nümunələri isə həm gündəlik, həm də ritual məqsədlər üçün hazırlanması aydın şəkildə görsənir.

Keramika istehsalının başlanğıcı Neolit dövrünə (təxminən e.ə. 8-6 minilliklər) təsadüf etməyinə baxmayaraq Gədəbəy yaşayış düşərgələrində bundan geniş çəkildə istifadə edilərək gil qabların od qarşısında qurudulmasını və bişirilməsi texnologiyasını da mənimsəmişdilər. Həm də od qarşısında qurudulmanın və bişirilmənin yollarını öyrənmişdilər. Həmin dövürlərdə insanlar bu gil qabları qida saxlamaq, bişirmək və süd daşımaq üçün istifadə etmişdilər. Burada onu da qeyd edim ki, arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Gədəbəy, Naxçıvan, Qobustan və Mingəçevir ərazilərində qədim keramika nümunələr tapılmışdır. Xüsusi gildən hazırlanması, təmizlənməsi, yoğrulması, yumşaldılması, əl ilə yaxud dulus çarixində hazırlanması, formasının pozulmaması üçün təbii şəraitdə qurudulması, naxış, boya və ya şirə ilə örtülməsi, soba tipli ocaqlarda (800-1200 C temperaturda) bişirilməsi də aparılmış arxeoloji tədqiqatlardan və arxeoloji qazıntıların nəticələrindən məlum olmuşdur. Onu da qeyd edə bilərəm ki, bu proses son vaxtlar genişlənərək dünyada öz şöhrətini taparaq müxtəlif məhsulların əldə olunmasına şərait yaratmışdır. Məsələn bunlardan qab-qacağın, saxsı qabların, küplərin, çıraqların,

heykəllərin, dekorativ lövhələrin, bəzək əşyalarının, kərpiclərin, piltələrin, sənaye və elektronika üçün istilikə davamlı materialların adlarını çəkmə bilərəm. [6, s.113]

Bu gün kramika təkcə sənətkarlıq deyil, həm də elmi-texnoloji sahədir. Müasir kramika məsulları istilik izolyasiyasında, kosmik texnologiyalarda, tibb sahəsində (məsələn, diş protezləri və implantlarda) geniş istifadə olunduğunu da qeyd edə bilərəm.

Keramika həm qədim mədəniyyətlərin izini daşıyan tarixi miras, həm də müasir dövrdə texnologiyanın ayrılmaz hissəsidir. Onun təkamülü insanın yaradıcılıq və texnoloji səvyəsinin göstəricisidir.

Bu sosial-iqtisadi quruluş Gədəbəy mədəniyyətinin müasir və mürəkkəb bir cəmiyyət olduğunu da sübut edir.

Xocalı-Gədəbəy məniyyətində əhali əsasən kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, yaşayış məskənləri yalnız yaşayış üçün deyil, həm də iqtisadi fəaliyyət mərkəzi olmuşdur.

Arxeoloji tədqiqatlar və qazıntılar göstərir ki, bu dövrdə əhali əsasən buğda, arpa və paxlalı bitkilər yetişdirirdi. Dağlıq ərazilərdə isə maldarlıq daha geniş yayılmışdı. Qazıntılarda taxıl qalıqları, əkin sahələrinin konturlarının izləri və heyvan sümükləri aşkar edilmişdir.

Qədim düşərgələrin sıx olan məskənlərində qoyun, keçi və mal-qara saxlanılmış, burada heyvan sümüklərinin analizləri göstərir ki, əhali həm ət, həm də süd məhsulları üçün heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

Dəfn abidələri və nekropollar

Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid nekropollar əhalinin ölüm mərasimlərini və dini inanclarını əks etdirir.

Kiçik Qafqaz sıra dağlarının ətəklərində yerləşən Xocalıdan Gədəbəy qədim yaşayış məskənləri istiqamətində olan ərazilərdəki kurqanlar və qəbir abidələrinin aşkar olunandan və aşkar olunmayanlardan istənilən qədər fikir söyləmək olar. Qəbir yerləri adətən yaşayış məskənlərinə yaxın yerləşir. Buralardakı yaşayış yerlərindən aşkar olunmuş daş və gil qəbirlər, daş yastıqlar və daş çəpərlərdən istifadə olunmuşdur.

Arxeoloji axtarışlar və qazıntılar zamanı qəbir içərisindən müxtəlif əşyalar tapılmışdır. Bunlardan misal kimi bəzək əşyalarını (üzük və boyunbağlarını), keramik qabları, silahları göstərə bilərəm. Bu əşyalar ölü ilə birlikdə dəfn olunaraq, həm onun sosial statusunu, həm də gələcəkdəki ruhani inancını əks etdirirdi.

Gədəbəy rayonunun ərazilərindəki qədim yaşayış düşərgələrindəki arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi sübut onu da göstərmişdir ki qədim tarixə malik olan yaşayış məskənlərindəki dəfn mərasimləri, yəni əhalinin dəfn adətləri kompleks mərasimlərdən ibarət olub. Qazıntılar göstərir ki, dəfn yerləri ritual obyektlər, gil fiqurlar və müxtəlif simvolik əşyalarla zənginləşdirilmişdir. [7, s.13]

Nəticədə nekropollar həm əhalinin dini baxışını, həm də sosial təbəqələşməni öyrənmək üçün əhəmiyyətli məlumat verir.

Qafqazla müqayisə

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti qonşu Qafqaz və Ön Asiya mədəniyyətləri ilə bir sıra oxşarlıqlara malikdir. Burada Qala tikililəri və müdafiə sistemləri Gürcüstan və Ermənistanın dağlıq bölgələrində tapılmış qala tipli abidələrlə oxşarlıq əlaqələri vardır. [8, s.11]

Gədəbəy yaşayış düşərgələrindəki Keramika texnologiyası Geometrik və bəzəkli qablar həm Qafqaz, həm də Anadolu mədəniyyətləri ilə əlaqəni və oxşar cəhətlərini göstərir. Qədim yaşayış məskənlərindəki metallurgiya mis və dəmir emalı texnologiyası həm yerli inkişafın, həm də qonşu regionlarla ticarət və texnologiya mübadiləsinin göstəricisidir.

Bütün bunlar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti yalnız yerli deyil, həm də regional mədəniyyətlərarası əlaqələr baxımından zəngin bir mədəniyyət olmuşdur.

Abidələrin qorunması

Qeyd edək ki, Azərbaycanın qədim mədəniyyətlər tarixində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti mühüm mərhələlərdən birini təşkil edir. Bu mədəniyyət e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin

əvvəllərinə, yeni tunc və ilk dəmir dövrünə təsadüf edilməsi arxeoloji tədqiqatlar və qazıntılar zamanı öz təsdiqini tapmışdır.

Xocalı və Gədəbəy rayonları ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş mədəniyyətdir. Bunlara oxşarlıq Qərbin digər ərazilərində və Azərbaycanın bir çox bölgələrində də yayılması məlum olmuşdur. Bu da onunla öz təsdiqini tapır ki, Xocalı-Gədəbəy yaşayış düşərgələrində yaşamışlar əsas yaşayış məskənlərindən digər yaşayış məskənlərinə köç etdikləri zamanlar olmuşdular. Ehtimal olunur ki əsas yaşayış yerlərini tərk edənlər ya təbii fəlakətlə, ya da ki digər tayfaların və yaxud qəbilələrin, bunun kimi də köçəri tayfaların hücumlarına rast gələrək yaşayış məskənlərini tərk etməli olmuşlar. Burada başqa bir ehtimal da irəli sürmək olar ki qədim yaşayış yerlərindəki insanlar müvəqqəti olaraq (əkin və maldarlıqla bağlı) yerlərini dəyişmişlər. Arxeoloji tədqiqatlardan və aparılmış qazıntılardan məlum olan yayılmanın səbəblərini belə təsvir etmək mümkündür. [9, s.39]

Azərbaycanın tunc və dəmir dövrlərinə aid olan Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti, onun əhatə etdiyi coğrafi areal, xüsusiyyətləri və mədəniyyətə məxsus abidələr haqqında fikirlərə də toxunub onun tarixi əhəmiyyətindən danışmaq olar. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş metallar əsasında Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Cənubi Qafqazdakı yerinə və əhəmiyyətinə, analoqu olmayan coğrafi məkanların xüsusiyyətlərindən də söz açmaq olar. Azərbaycan mədəniyyətləri arasında Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti hər zaman öz zəngin maddi-mədəni irsi ilə seçilməkdədir. Bu dövrün abidələrində tunc, gümüş, dəmir və bürüncərdən hazırlanmış əmək alətləri və bəzək əşyalarına, gil qablara, saxsı nümunələrə, daşdan yonulmuş silahlara və məişət əşyalarına da rast gəlmək mümkündür.

Gədəbəy rayonunun Arıqıran, İnekboğan, Böyük Qaramurad, Kiçik Qaramurad, Əyrivəng, Şahdağ, Arabacı, Novo-İvanovka, Çay Rəsullu, Samanlıq, Alnabat, Qaravəllər, Yenikənd, Çobankənd, Köhnəqışlaq, Novo-Saratovka, Qızıltorpaq, Qızılqaya, Dikdaş, Kəsəmən, Ataxal, Şəkərbəy, Qoşabulaq, Xarxar, Atabəy, Xunuslu, Slavyanka, Arıxdam, Söyüdlü və Qalakənd kəndləri yaxınlığında çoxsaylı kurqan tipli qəbirlər aşkar edilmişdir. Bu kurqanlarda dəfn edilmiş insanlarla bərabər heyvan sümükləri, silah və bəzək əşyaları da tapılmışdır. Bu tapıntılar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən birinin olduğunu göstərir. [10, s.89] Gədəbəy rayonunun ərazisində yerləşən Qalaça və Qanlıgöl yaşayış yerləri tunc dövrünün inkişaf etmiş məskənləridir. Buradan tapılan saxsı qablar, daş alətlər və ocaq qalıqları bu dövrdə oturaq həyat tərzinin formalaşdığını göstərir. Elə bu yerdə onu da qeyd edə bilərəm ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti Azərbaycanın qədim mədəni inkişaf mərhələsini əks etdirən unikal arxeoloji tapıntıdır. Bu mədəniyyət həm yerli ənənələrin, həm də qonşu bölgələrlə mədəni əlaqələrin nəticəsi kimi formalaşdığını görə bilirik. Bu qədim yaşayış yerlərinin tarixinin öyrənilməsi və tunc və dəmir dövrləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Arxeoloji tədqiqatlar və qazıntılar zamanı əldə olunan mənbələr onu da əsas verir ki, rayonun ərazilərindəki yaşayış məskənlərindən tapılan din və mədəniyyət abidələri xüsusi rol oynayır. Rayonda qədim dövrlərdə olan sitayiş yerləri, qurbangahlar və daş nişanlar da aşkar olunmuşdur. Bunlar Gədəbəydə yaşayan tayfaların Zərdüşlük dövrünü əhatə etməsi kimi göstərilir. Bunlara misal olaraq indiki Şahdağı (Keçmiş Sovetabad) kəndinin iyirmi beş kilometr qərbində yerləşən Koroğlu qayası kimi tanınan ərazinin yaxınlığındakı “İmam izi”ni, yenə də həmin ərazilərə yaxın olan “Bala Keçi” yaylağındakı “Pirbulağı”, Arıqıran və keçmiş Ağamalı, indiki Çanaqçı kəndlərinin yaxınlığındakı “Haçaqaya” kimi tanınan ziyarətgahları, və dini mədəniyyət abidələrini də göstərə bilərəm.

Ümumiyyətlə Gədəbəy abidələri (Şahdağ və Qalakənd) Azərbaycanı onun kimi də dünyanın arxeoloji xəritəsində mühüm yer tutur. Ərazilərdəki yaşayış məskənləri, kurqanlar, qalalar və məbədilər Qafqazın qədim tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsizdir desəm yanılmazdım. [11, s.79]

Bu abidələr Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin zəngin irsini, metallurgiya və memarlıq ənənələrinin yüksək səviyyəsinin əyani şəkildə nümayiş etdirir. Gədəbəy abidələrinin qorunması və daha dərinə tədqiqi Azərbaycanın qədim mədəniyyət tarixinin öyrənilməsinə qapı açır. [12, s.86]

Müasir texnologiyalar və tədqiqat metodları

XXI əsrdə aparılan tədqiqatlar klassik qazıntı metodları ilə müasir texnologiyaları birləşdirən arxofaktlar haqqında da olan fikirlərin yeni olmasına da diqqət yetirə bilərik. Burada 3D modelləşdirmə və lazer skanlamalarını, qala və yaşayış məskənlərinin virtual rekonstruksiyalarını, strateji mövqələrinin qiymətləndirilməsini, divar və qüllələrin ölçülərinin dəqiq hesablanmasını da vurğulasaq yerinə düşərdi. Tədqiqatlar zamanı radiokarbon analizin aparılması, onun tədqiqat metodlarının müşahidəsi, müqayisə təhlili, tapıntıların dəqiq xronoloji təsnifatını, keramik nümunələrin istehsal tarixinin müəyyənəndirilməsini də vurğulaya bilərik. Bunlarla bərabər qədim yaşayış düşərgəsi olan Gədəbəy rayonunun ərazisindəki qədim yaşayış məskənlərindəki dendroxronologiya (*dendroxronologiya*, ağac halqalarının ağacda əmələ gəldiyi ilə müəyyən edilməsinin elmi sübutudur, Bu, onların tarixini müəyyənəndirməklə yanaşı, köhnə ağacların ağacından tarixin müxtəlif dövrlərində dendroxronologiya, iqlim və atmosfer şəraitinin öyrənilməsi üçün məlumat verir və ağacların ilkin halqalarının öyrənilməsi yolu ilə keçmiş dövrün iqlim şəraitini, ekoloji dəyişiklikləri və müxtəlif arxeoloji hadisələrin tarixini müəyyənəndirən elm sahəsidir. Bu termin yunan sözlərindən ibarətdir: “dendron”- ağac, “chrons”-zaman, “logos”-elm, yəni “ağac halqaları vastəsilə zamanın öyrənilməsi” mənasını verir) haqqındakı fikirlərə və tapıntılara aidiyyətlərə münasibət bildirib axtarış və qazıntı zamanı əldə olunmuş, dördüncü və lal təbəqəyə şamil olunmuş axta obyektlərin və ağac və taxtalardan ibarət olan ev qalıqlarının təhlilini də verə bilərik. Onu da qeyd edim ki, hər ağac öz gövdəsində hər il bir halqa əmələ gətirir. Bu halqalar ağacın böyümə sürətindən, iqlim şəraitindən, torpaq rütubətindən və temperaturdan asılı olaraq qalın və nazik olur. Dendroxronologiya məhz bu halqaların ardıcılığını tətbiq etməklə ağacın yaşını və böyümə dövrlərini müəyyənəndirir. Halqalar bir növ “təbiətin təqvimini” kimi çıxış edir-hər il üçün konkret məlumat saxlayır [13, s. 99; 14, s.44]

Dendroxronoloji tədqiqatlar xüsusi alətlərlə ağac gövdəsindən nümunələr götürülməsi ilə aparılır. Daha sonra bu nümunələr laboratoriyada analiz edilir, halqaların qalınlığı, rəng və aralarındakı fərqlər müəyyən olunur.

Arxeologiya elminin içərisində formalaşan bu termin qədim tikililərdə istifadə olunmuş ağac metallarının yaşını müəyyən etməklə arxeoloji tapıntının tarixini dəqiqləşdirir. Həm də keçmiş əsrlərin iqlim şəraitini bərpa etmək, quraqlıq, soyuq və ya rütubətli dövrləri müəyyənəndirməklə, meşələrin inkişaf tarixini, ağac növlərinin dəyişməsinə və antropogen təsirlərini izləyir.

Torpaq sürüşmələri, daşqınlar və vulkan püskürmələri kimi təbii hadisələrin vaxtını da müəyyən edir. Bu elmin ən böyük üstünlüyü dəqiqlik və təkrarlanma imkanlarıdır. Radiokarbon analizindən fərqli olaraq, dendroxronologiya illik səviyyədə tarixləndirmə imkanı verir. Bundan başqa, o, insan fəaliyyətinin təbiətə təsirini anlamağa, keçmiş iqlim dəyişiklikləri ilə müasir qlobal iqlim dəyişikliyi arasında əlaqə qurmağa kömək edir. [15, s.32]

Azərbaycanda bunun kimi də qədim yaşayış məskənlərindən olan Gədəbəy rayonunun ərazisində də dendroxronologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar, əsasən, Kiçik Qafqaz dağları ərazisində, meşə zolaqlarında və arxeoloji abidələrdəki ağac materiallarının öyrənilməsi istiqamətində aparılır.

Qədim yaşayış yerlərində, məsələn, Qəbələ, Şamaxı, Gədəbəy və digər bölgələrdə aparılan arxeoloji qazıntılarda ağac qalıqları üzərində dendroxronoloji analizlər aparılması tarixləndirmə baxımından mühim nəticələr verir.

Məskənlərin yerləşmə strukturu, ticarət yolları və əkin sahələrinin xəritələşdirilməsi sahəsində GIS texnologiyasından da xüsusi şəkildə istifadə olunur. Bu metodlar mədəniyyətin həyat tərzini, sosial quruluşunu və strateji əhəmiyyətini daha dəqiq ortaya qoyur. Gədəbəy rayonu Azərbaycanın qərbində yerləşən digər rayonlardan fərqlənərək zəngin təbii sərvətləri, arxeoloji abidələri, qədim yaşayış məskənləri ilə seçilir. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar, o cümlədən düşərgələrin (müvəqqəti yaşayış və istehsal məntəqələrinin) öyrənilməsi müasir texnologiyaların, xüsusilə Coğrafi İnformasiya Sistemlərinin (GIS) tətbiqi ilə daha səmərəli həyata keçirilir. Məqalədə Gədəbəy rayonunun qədim düşərgələrinin tədqiqində Coğrafi İnformasiya Sistemlərinin (GIS) tətbiqi imkanları araşdırılmışdır. GIS texnologiyalarının arxeoloji tədqiqatlarda istifadəsi nəticəsində düşərgələrin yerləşmə coğrafiyası, relyef xüsusiyyətləri, təbii resurslarla əlaqəsi və

mühafizə potensialı elmi əsaslarla qiymətləndirilmişdir. Araşdırma göstərir ki, GIS sistemləri Gədəbəyin arxeoloji irsinin rəqəmsal xərtələşdirilməsi və tarixi ləndşaftın bərpası baxımından mühüm alətdir. [16, s.44]

Arxeoloji tədqiqatların (keramika, metallurjiya qalıqları, yaşayış izləri və s.) yerləşmə nöqtələri GIS bazasında toplanır. Bu qədim insanların məskunlaşma və təsərrüfat sistemlərini daha dərindən öyrənməyə imkan verir. GIS texnologiyası vastəsilə qədim düşərgələrin ətrafındakı təbii mühit (əsasən də, çay yataqları, dağ silsilələri, otlaq sahələri) 3D modellərdə bərpa olunur. Bu düşərgələrin yerləşmə səbəblərini və funksional xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün mühim mənbədir.

Gədəbəy rayonu qədimdən metalurjiya mərkəzi kimi tanınır. GIS sistemlər vastəsilə qədim mis və qızıl yataqlarının, həmçinin onların yaxınlığında yerləşən düşərgələrin qarşılıqlı əlaqəsi analiz olunur.

GIS məlumatları sayəsində düşərgələrin olduğu ərazilərdə ekoloji risklər, torpaq eroziyası və insan təsiri qiymətləndirilir. Bu işə abidələrin qorunması üçün vacibdir.

Nəticə

Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti Qafqazın erkən dövlətçilik və şəhər sayığı mədəni inkişaf mərhələlərinin mühüm göstəricisidir. Gədəbəy və ətraf ərazilərdə aşkar edilmiş yaşayış məskənləri və qala tipli abidələr bu mədəniyyətin yüksək təşkilatlı qabiliyyətinə, inkişaf etmiş müdafiə sistemlərinə və geniş təsərrüfat fəaliyyətinə malik olduğunu sübut edir. Qazıntılar zamanı əldə edilən keramika nümunələri, metal əşyala, əmək alətləri və bəzək vastələri həmin dövrün sosial-iqtisadi münasibətlərini, sənətkarlıq ənənələrini və ticarət əlaqələrini əks etdirir.

Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti Qafqaz tarixində mühüm rol oynamışdır. Yaşayış məskənləri və qala tipli abidələr əhalinin həyat tərzini, müdafiə və idarəetmə strategiyasını əks etdirir. Maddi-mədəniyyət nümunələri sənətkarlıq və texnoloji inkişafı göstərir. Nekropollar və dəfn adətləri sosial-iqtisadi və dini baxışları ortaya qoyur. Qafqaz və Ön Asiya ilə müqayisə mədəniyyətin regional əlaqələrini nümayiş etdirir.

Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti Qafqaz tarixində mühüm yer tutur. Onun yaşayış məskənləri, qala tipli abidələri, maddi-mədəniyyət nümunələri və sosial strukturu qədim dövrlərdə inkişaf etmiş bir cəmiyyətin göstəricisidir.

Dendroxronologiya təbiət elimləri ilə humanitar elimlərin kəsişdiyi bir sahədir. O, keçmişin “ağacdili”ni oxumaqla insanın, təbiətin və iqlimin ortaq tarixini anlamağa imkan verir. Bu elm sahəsində biz təkcə ağacların deyil, həm də insan sivilizasiyasının keçmişini daha dərindən dərk edə bilirik.

Gədəbəy yaşayış düşərgələrinin GIS (Coğrafi İnformasiya Sistemləri) texnologiyası ilə tədqiqi həm elmi, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma regionun arxeoloji irsinin rəqəmsal xərtələşdirilməsini, tarixi ləndşaftların bərpasını və turizm potensialının artırılmasını təmin edir. Gələcəkdə GIS interaktiv arxeoloji atlasların yaradılması Gədəbəyin qədim tarixinin daha geniş auditoriyaya təqdim olunmasına imkan verəcəkdir.

Tədqiqatların nəricəsi olaraq müəyyən olunur ki, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti yalnız lokal deyil, həm də regional miqyasda mühüm təsirə malik olmuş, Qafqazın digər arxeoloji mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşmışdır. Bu abidələrin sistemli şəkildə öyrənilməsi müasir arxeoloji metododların tətbiqi və tədqiqatların davam etdirilməsi Azərbaycanın qədim tarixinin daha dolğun şəkildə bərpasına imkan yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti /AzSSR EA, Azərb. Tarixi Muzeyi; [red. S.M.Qaziyev]. Bakı, “Azərneşr” və AzSSR EA nəşriyyatı vastəsilə çap olunmuşdur. 1949. - C.I. -157 s.
2. Əliyeva S. Qafqaz Arxeologiyası: Tunc və Dəmir Dövləri, Bakı, 2008, 312 s.
3. Əliyev İ., Məmmədova S. Azərbaycanın qədim metallurjiya mərkəzləri. Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 2021, 232 s.

4. Əlizadə Q. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti və onun xüsusiyyətləri. Bakı, AzərNəşr, 2008, 176 s.
5. Əlizadə, T. Azərbaycanın arxeoloji irsinin beynəlxalq səviyyədə tanınması. AMEA xəbərləri. Tarix seriyası, № 3 (2022), s. 88–95.
6. Kuftin B.A. Archaeological Research in the Caucasus, Moscow, 1923, 220 s.
7. Qasimov R. Azərbaycan qalaları: Tarixi və Arxeoloji baxış. Bakı, 2015, 298 s.
8. Meşaninov İ. Azərbaycan dövr – I qədiminin öyrənilməsi: metodoloji məsələlərə dair / İ.Meşaninov. - Bakı, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi yanında Elmi-Tədqiqat İnstitutu, 1930.- 20 s.
9. Məmmədov F. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2010, 420 s.
10. Məmmədov F. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2010, 312 s
11. Məmmədov F. Xocalı abidələrinin tədqiqi. Bakı, 1999, 264 s.
12. Məmmədov F.Ə. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti: Qafqazın tunc və ilk dəmir dövrü abidələri. Bakı: Elm, 2018, 275 s.
13. Smith J., Caucasian Archaeology: Bronze to Iron Age, London, 1995, 410 p.
14. Smith, J., & Ivanova, M. “Bronze Age Archaeology in the South Caucasus: New Discoveries and International Cooperation.” Journal of Eurasian Archaeology, Vol. 12, No. 1, 2023, pp. 33–51.
15. Salayev H.Ə. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti. Bakı, 2008, 220 s.
16. Səfəraliyeva G. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Bakı: «Zərdabi-Nəşr» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi. 2016, 646 s.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF RESIDENTIAL BUILDINGS AND FORTRESS-TYPE MONUMENTS IN THE CONTEXT OF THE KHOJALY-GEDABEY CULTURE

S.T.Veliev

Doctor of Philosophy in History, Associate Professor
Azerbaijan State University of Culture and Arts

Abstract: *This article examines the archaeological study of residential buildings and fortified monuments dating back to the Khojaly-Gedabay culture. This cultural complex, dating back to the early stage of the development of Caucasian Albania, was studied as a result of archaeological excavations conducted in the western region of Azerbaijan, specifically in the territories of Gadabay, Tovuz, Shamkir, and Dashkesan.*

The research revealed that the fortified structures, outbuildings, and residential buildings in these settlements were built systematically. Ceramics, metalwork, tools, and decorative elements reflect the socioeconomic life and technological development of that period.

Settlements located in different relief zones had strategic and economic significance, creating the conditions for the region's emergence as a center of ancient civilization. The article also presents a comparative analysis of the Khojaly-Gadabay culture with other archaeological cultures of the Caucasus.

Keywords: *Khojaly-Gadabay culture, Gadabay, settlements, history, fortified monuments, archaeology, Caucasian Albania, ceramics, ancient defensive system, material culture, archaeological research*

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖИЛЫХ ПОСТРОЕНИЙ И
ПАМЯТНИКОВ КРЕПОСТНОГО ТИПА В КОНТЕКСТЕ ХОДЖАЛЫ-
ГЕДАБЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

С.Т.Велиев

доктор философии по истории, доцент

Азербайджанский государственный университет культуры и искусств

***Резюме:** В статье рассматриваются вопросы археологического исследования жилых построек и памятников крепостного типа, относящихся к периоду Ходжалы-Гедабейской культуры. Этот культурный комплекс, относящийся к раннему этапу развития Кавказской Албании, был изучен в результате археологических раскопок, проведенных в западном регионе Азербайджана, в частности, на территории Гедабека, Товуза, Шамкира и Дашкесана.*

В результате проведенных исследований установлено, что оборонительные сооружения крепостного типа, хозяйственные постройки и жилые дома в этих поселениях строились планомерно. Образцы керамики, металлические изделия, орудия труда и декоративные элементы отражают социально-экономическую жизнь и уровень технологического развития того периода.

Поселения, расположенные в разных рельефных зонах, имели стратегическое и экономическое значение, создавая условия для становления региона как одного из центров древней цивилизации. В статье также представлен сравнительный анализ Ходжалы-Гедабекской культуры с другими археологическими культурами Кавказа.

***Ключевые слова:** Ходжалы-Гедабекская культура, Кедабек, поселения, история, памятники крепостного типа, археология, Кавказская Албания, керамика, древняя оборонительная система, материальная культура, археологические исследования*

Elmi redaktor: t.f.d., dos. N.Zeynalov

Çara təqdim edən redaktor: t.f.d. A.Qədirova

Daxil olub: 27.10.2025

Çara qəbul edilib: 11.11.2025